

ARİSTOTELES MANTIĞINDA ORTA TERİM

Dr. Öğr. Üyesi Murat KELİKLİ*

Öz: Aristoteles mantığında bilimsel bilgi elde etmek için kıyas oluşturabilmek ve kıyas oluşturabilmek için öncülleri uygun formlarda birbirine bağlamak gereklidir. Bu aşamalarda bağlayıcı, belirleyici ve gerçekleştirici unsur olarak orta terimi görmekteyiz. Bu çalışmada orta terimin ne olduğunu tartışarak, bilimsel bilginin elde edilmesi sürecinde hangi rolleri oynadığını tespit edilmeye çalışılmıştır. Aristoteles'in mantığının her aşamasında etkin olan orta terimin, etkilerini belirleyerek, mantık ve bilgi ilişkisinde orta terimi nasıl kullandığı araştırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Aristoteles Mantığı, Kıyas, Orta Terim, Neden, Şekil.

THE MIDDLE TERM IN ARISTOTLE LOGIC

Abstract: In Aristotelian logic, in order to obtain scientific information and to create a syllogism premises are required to be connected in any suitable forms. In this stage; we see the middle term as the binder, determinant and effector factor. In this paper, by discussing what middle term is, it has been tried to determine its role in the process of obtaining scientific knowledge. By determining its effects and how to use logic and episteme relationship, the middle term, which is effective at every stage of Aristotle's logic, was investigated.

Keywords: Aristotle Logic, Syllogism, Middle Term, Cause, Figure.

Giriş

Aristoteles'in orta terim kavramıyla, esas olarak kıyas hakkındaki görüşlerinde karşılaşırız. Orta terimin tanımını her üç şekil için ayrı ayrı bulunduğu yere göre vermektedir. Birinci şekilde: "Kendisi diğerinde ve diğeri kendisinde olan, ortada yer alana orta derim (καλῶ δὲ μέσον μὲν ὁ καὶ αὐτὸ ἐν ἄλλῳ καὶ ἄλλο ἐν τούτῳ ἐστίν, ὁ καὶ τῆ θέσει γίνεταί μέσον) (25b35)", ikinci şekilde: "kendisine orta dediğim her ikisine de yüklenen (μέσον δὲ ἐν αὐτῷ λέγω τὸ κατηγορούμενον ἀμφοῖν)(26b36)", üçüncü şekilde: "her iki yüklenenin kendisinde olana orta derim (μέσον δ' ἐν αὐτῷ λέγω καθ' οὗ ἄμφω τὰ κατηγορούμενα) (28a12)" olarak tanımlamaktadır. Bu bağlamda orta terim, Aristoteles'in kıyası oluştururken kullandığı bağlantı olarak karşımıza çıkar ve yönteminin vazgeçilmez ve en temel noktasını oluşturur.

Aristoteles, ispatlamayı orta terime dayalı olarak ifade etmektedir. Aristoteles ispatlamayı ikiye ayırır, yüklem bir üçüncü terime, bir orta terime gereksinme duymadan konunun tamamını veriyorsa bu vasıtasız ispatlamadır. Zorunlu olarak konuya ait olmakla beraber, bir orta terimin ve bir önermenin yardımıyla ifade edilen kıyas vasıtalı ispatlamadır (76b3, Atademir:115),

* Bartın Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü.

vasıtalı ispatlamanın yolu kıyastır ve felsefe, bilim ve sanatta yargıların doğruluğunu ispatlamak için geçerli tek yol kıyastır (42a2). İspatlama hakkındaki araştırmalar, kıyas hakkında olacaktır. Aristoteles'in bu araştırmalarını, şekil araştırmaları ve neden araştırmaları olarak ikiye ayırabiliriz. Her iki araştırmada da, araştırmamanın yapısını orta terim belirler. Yani, kıyasın şeklini belirleyen şeyde, nedenin kendisinin de orta terim olduğu bu çalışmamızda gösterilecektir:

Ἵτι δ' ἐστὶ τοῦ μέσου ἢ ζήτησις, δηλοῖ ὅσων τὸ μέσον αἰσθητόν. (90a35)

İmdi, tüm araştırmalarımızın orta terim araştırması olduğu aşikârdır.

Orta Terimle Kıyasın Şekillerinin Belirlenmesi

Aristoteles, kıyasların oluşumunu incelemenin, nasıl oluştuklarını bilmenin yeterli olmadığını, kıyasları oluşturabilmenin asıl olduğunu belirtir (43a23). Araştırmada ilk olarak aynıları araştırmak, bu aynı olanı orta terim olarak almak gerekir, daha sonra karşıtlar yahut aynı nesnede bulunması mümkün olmayanları almak gerekir.

Eğer bir varlığa ilişkin olanlar; aynılar, karşıtlar veya aynı nesnede bulunması mümkün olmayanlar belirlendiğinde, ispatlanması veya ispatlanmaması açıkça kıyasın bu formlarından görülebilecektir (46a20-30).

Kıyas oluşturulurken ilk olarak iki öncülü almak gerekir, aldığımız öncülleri terimlerine ayırmalı, öncüllerden her ikisinde de söyleneni, aynı yahut karşıtları orta terim olarak kabul etmeliyiz. O halde orta terimin bulunması araştırmamanın ilk konusu olacak ve bulunması zorunlu olacaktır. Bundan sonra öncüllerimizin şekillere oturup oturmadığına bakmalıyız. Şekillere oturmayan, kıyas gibi görünen, ancak zorunlu sonuçlar veren ifadeler kıyas değildirler. Yani, her zorunlu sonuç elde edilen ifadeler kıyas olmaz, ancak her kıyas zorunlu olarak sonuç vermelidir (47a31-40). Örneğin; insan varlığı canlılığın varlığını, canlılığın varlığı da cevherin varlığını zorunlu kılar. Bu durumda, insan varlığının cevherin varlığını zorunlu kılar. Bu şekilde ki ifade kıyas belirtmez ancak, insanın varlığının cevherin varlığını zorunlu kılması, zorunlu olarak doğrudur (47a25-30).

Kıyas oluşturulurken elde ki öncüllere ve elde edilmek istenen çıkarıma bakarak, özellikle orta terimin yeri ile kıyasın şeklini belirleyeceğiz (47b12-14).

Aristoteles verdiği kıyas şekillerinden orta terimi tanımladıktan sonra *Birinci Analitikler*'de kıyas şekillerini bu sefer orta terimin yerine göre tekrar tanımlar:

Ἐὰν μὲν οὖν κατηγορῆ καὶ κατηγορῆται τὸ μέσον, ἢ αὐτὸ μὲν κατηγορῆ, ἄλλο δ' ἐκείνου ἀπαρνῆται, τὸ πρῶτον ἔσται σχῆμα· ἐὰν δὲ καὶ κατηγορῆ καὶ ἀπαρνῆται ἀπὸ τινος, τὸ μέσον· ἐὰν δ' ἄλλα ἐκείνου κατηγορῆται, ἢ τὸ μὲν ἀπαρνῆται τὸ δὲ κατηγορῆται, τὸ ἔσχατον. οὕτω γὰρ εἶχεν ἐν ἐκάστῳ σχήματι τὸ μέσον. ὁμοίως δὲ καὶ ἐὰν μὴ καθόλου ὦσιν αἱ προτάσεις· ὁ γὰρ αὐτὸς διορισμὸς τοῦ μέσου. φανερόν οὖν ὡς ἐν ᾧ λόγῳ μὴ λέγεται ταῦτο πλεονάκις, ὅτι οὐ γίνεται συλλογισμὸς· οὐ γὰρ εἴληπται μέσον. ἐπεὶ δ' ἔχομεν ποῖον ἐν

ἐκάστῳ σχήματι περαίνεται τῶν προβλημάτων, καὶ ἐν τίνι τὸ καθόλου καὶ ἐν ποίῳ τὸ ἐν μέρει, φανερόν ὡς οὐκ εἰς ἅπαντα τὰ σχήματα βλεπτέον, ἀλλ' ἐκάστου προβλήματος εἰς τὸ οἰκεῖον. ὅσα δ' ἐν πλείοσι περαίνεται, τῆ τοῦ μέσου θέσει γνωριοῦμεν τὸ σχῆμα.(47a40-b14)

Eğer ya orta terim yükleniyor ve yükleniyorsa, ya da kendisi yükleniyor, diğeri bundan ayrılıyorsa, ilk şekildir. Eğer bir şeyden hem yükleniyor hem de ayrılıyorsa, orta şekil. Eğer diğerlerine yükleniyor, ya da biri ayrılırken diğerine yükleniyorsa, son şekil. Çünkü her bir şekil içinde orta terim böylece bulunuyor. Benzer şekilde öncüller külli omazsada böyledir. Orta terim bu şekilde ayrılır. Açık ki, eğer aynı terim bir seferden daha fazla söyleniyorsa kıyas oluşmaz. Çünkü orta terim alınmaz. Her bir şekilde ne tür problemlerin kanıtlandığını biliyoruz, ve hangisinin tümel ve ne türlerin cüzi. Açık ki bütün şekillere bakılmaz, problemlerden her birinin bulunduğu. Çok (şekilde) kanıtlananlarda, orta terimin yerinden şekli bileceğiz.

Bu pasajdan anlayacağımız üzere, orta terim kıyasları oluşturabilmek için esastır. Kıyastaki şekiller, orta terimin bulunduğu yere göre belirlenmiştir. İspatlananın hangi şekilde yapılacağını bize söyleyen ise orta terimdir.

Orta Terimin Neden Olarak Araştırılması

Aristoteles'in bilgi hakkındaki bütün izahatları, neden(αἰτία) terimine dayanmaktadır:

Ἐπεὶ δὲ ἐπίστασθαι οἰόμεθα ὅταν εἰδῶμεν τὴν αἰτίαν, (94a20)

Nedeni bildiğimizde bilgi edindiğimizi düşünürüz,

Bu ifadeden anlaşılacağı üzere bilgi edinmenin yolunun nedenin bulunması ve anlaşılması olduğunu söyleyebiliriz, o halde incelememiz gereken şey nedendir. Aristoteles nedeni sebep, mantık, nesne ve orta terimle de özdeş olarak kullanmıştır (Evans:466). Bu sebeple Aristoteles'in neden kavramından ne anladığını kısaca açıklayalım. Aristoteles, nedenleri dört türlü olarak bildirir (1013a25-35; 194b20-195a25):

1. Nesnenin mahiyeti; Şekli neden (İ. Formal cause)
2. Kendilerinden bir şeylerin zorunlu olarak çıktığı şeyler; Maddi neden (İ. Material cause)
3. İlk devindiren; o değişimin kendisinden başladığı ilke; Fail neden (İ. Efficient cause)
4. Gaye veya iyi¹ olan, bir şeyin kendisi için olduğu şey; Nihai neden (İ. Final Cause) (983a25-40).

Aristoteles'in nedenlerine sadık kalan İbn Sinâ, *Uyûmûl-Hikme'*de nedenleri "onunla": şekli, "onda": maddi, "ondan": fail, "onun için": nihai olarak şekillendirir (Altıntaş :112). Aristoteles'te dört neden şekli ve maddi iki nedene indirgenebilir. Bunlarla bağlantılı olarak kuvve ve fiile de indirgenebilir. Bunlar olanın ve varlığın nedenleridir (Bolay :466). Aristoteles, bu nedenlerden

¹ Aristoteles'te iyi, her türlü oluş ve değişimin gayesidir. Bkz. Aristoteles, *Physica*, 195a23-24, 198b8-9; *Metaphysica*, 983a31-32; *De Partibus Animalium*, 640a36-b1

başka altı tane alt nedenin mevcut olduğunu belirtir. Genel neden, özel neden, Asıl neden, tesadüfi neden, uzak neden ve yakın neden (195b15). Bu nedenlerle birlikte kuvve neden ve fiil neden de vardır ancak Aristoteles bunları alt nedenlerle vermez. Aristoteles'e göre kuvve halinde bulunanların nedeni kuvve neden, fiil halinde bulunanların nedeni ise fiil nedendir. İbn-i Rüşd, dört nedenin bütün nedenlerin cinsleri olduğunu söyler (İbn-i Rüşd :482).

... ,πᾶσαι αὐταὶ διὰ τοῦ μέσου δείκνυνται.(94a23)

... ,tüm bunlar orta terim aracılığıyla ispatlanırlar.

Aristoteles bunları örneklerle gösterir,

Sağlıklı adam iyi sindirim yapar.

Akşam yemeğinden sonra yürüyüş yapan sağlıklı adamdır.

O halde, akşam yemeğinden sonra yürüyüş yapan adam iyi sindirim yapar.

Akşam yemeğinden sonra yürüyüş yapan adamın iyi sindirim yapmasının nedeni sağlıklı olmasıdır. Burada sağlıklı olmak nihai nedendir. Önce gezintiye çıkılır akabinde sağlıklı olunur, küçük terimin meydana gelmesiyle nihai neden olur (94b8-23).

Nerede bir taarruz varsa savaş vardır.

Atinalılar taarruz ediyorlar.

O halde, Atinalılar savaştadırlar.

Atinalıların savaşa karışmış olmalarının nedeni taarruz etmiş olmalarıdır. Taarruz etmek fail nedendir (94a21-35).

İki dik açının yarısı bir dik açıdır.

Yarım daire içindeki açı iki dik açının yarısıdır.

O halde, yarım çember içindeki açı dik açıdır.

İki dik açının yarısı, yarım çember içindeki açının bir dik açı olmasının nedenidir. Çünkü iki dik açının yarısının mahiyeti ile dik açının mahiyeti aynıdır. İki dik açının yarısı şekli bir neden olur (94a36-b8).

Aristoteles, nihai nedenin doğanın anlaşılabilmesi için vazgeçilmez olduğunu savunur (198a22-24; 198b4-9; 198b10-199a33; 198b32-199a8; 415b17; 639b12-640a20). Aristoteles için bilimsel bilginin araştırması nihai nedeni bulmakla başlıyor, sonrasında ise zorunluluğun ne şekilde olduğu araştırılıyor (198b10). Aynı şeyin hem nihai hem de zorunlu olarak var olması mümkündür (94b25-30). Testerenin var olmasının nedeni kesmek olmasına rağmen, maddi nedeni demirden olmasıdır. Eğer demirden olmasa kesicide olmayacaktır. Şu halde maddi neden yoksa nihai neden de olmayacaktır. Zorunluluk madde de, nihai neden kavramda vardır (200a10-15).

Bu nedenlerden temelde olan ise nesnenin mahiyetidir. Diğer üç neden bu nedene indirgenebilir. Aristoteles orta terimin şekil ve cevher olduğunu söyler, böylece her tür kıyas

cevherin kıyasıdır (1034a3-34). Neden ise nesnelere yapışık bulunmaktadır ve nesnelere açıklamak, nesnelere kavramlarını tahlil etmektir. Bu sebeple orta terim işlevi bakımından bilimin açıklama tarzı ve keşfinin aletidir (Atademir :120-121). Mahiyeti bilmek ile var olup, olamamanın nedenini bilmek aynı şeydir (93a4). Mahiyet ise tanımla yahut ispatlama ile bilinemez, ancak açıklanabilir (92b40).

İspatlamamanın zorunlu bir şey olmasının sebebi, asıl anlamında bir ispatlamamanın söz konusu olduğu durumda, sonucun olduğundan başka türlü olmasının imkânsız olmasıdır. Bu zorunluluğun nedenleri ilk öncüllerdir. Yani kıyasın kendisinden çıktığı önermelerin olduklarından başka türlü olamamalarıdır (1015b5-8).

İki terim ilişkilendirilmek isteniyorsa her terimle kategoriler yolu ile ayrı ayrı ilişkilendirilmiş bir orta terim yoksa bu terimler ilişkilendirilemez (40b30-41a12). Her kıyas yalnız üç terimle oluşur (41b35-38). Bu ise her kıyasın iki öncülden oluşmasını gerektirir (42a32-35). A'nın B'de bulunduğu ancak bir orta terim varsa ispatlanabilir, eğer orta terim yoksa bu ilke olur (84b19-23).

Nedenler, arazî anlamında yahut asıl anlamında, bilkuvve yahut bilfiil olarak, birey yahut cins olarak bulunur. Nedenlerin bu biçimleri tek başına veya birleşik olarak bulunurlar (1014a1-20). İspatlamada üç terimler ile orta terim aynı cinsten olmak zorundadır. Aksi takdirde arazlardan bahsedilir (71b9-12; 76a4-8). Eğer neden her durumda geçerli ise bu neden bağlı olduğu nesnenin özüne, her durumda geçerli değil ise bağlı olduğu nesnenin arazına bağlıdır. Öze bağlı olan neden zorunlu ve araştırmanın kendisidir.

İspatlamalarda aynı diziden ortak terimler alınarak ispatlama yapılabileceği gibi, farklı dizilerden de orta terimler alınarak ispatlamalar yapılabilir. Buna göre, aynı olan şeyin pek çok ispatlaması olabilir (87b10). Ancak bunlar sonsuza değin sürmez, çünkü iki terim arasında sonlu sayıda orta terim olmalıdır (84a11-30). A'nın B'de bulunduğu ispatlanabiliyorsa, yapılabilecek ispat sayısı, bulunabilecek orta terim sayısı kadardır (84b20).

Aristoteles orta terimi ispatlamamanın en önemli kısmı kılmakta, ispatlamada orta terimi bulmanın kıvrak bir zekânın sonucu olduğunu belirtmektedir (89b5-10). Aristoteles'e göre tüm araştırmalarımız orta terim araştırmasıdır, bu orta terimin var olup olmadığı, ne olduğu araştırmasıdır (89b36-90a11). Orta terimin varlığı tartışmalı olduğu durumda, terimlerle yapılan çıkarım diyalektik bir çıkarımdır (81b18-29).

A, C'de zorunlu olarak bulunuyorsa, ispatın dayanağı olan orta terim B, A ve C de zorunlu olarak bağlanmadıysa sonucun nedeni bilinemez, çünkü zorunlu olmayan bir orta terim olmaması, nedenin olmamasıdır. Nedeni bilmeyen kişi zorunlu bir yargıyı dahi olsa bildiği kabul edilemez. Orta terim zorunlu olarak bulunması gereklidir. Zorunlu olarak bulunmayan, örneğin mümkün yahut muhtemel olarak bulunan orta terim vasıtasıyla bilimsel bilginin elde edilmesi

mümkün değildir. Bu orta terimlerle kıyas elde edilmesine rağmen elde edilen çıkarım bilimsel bilgi mahiyetini almaz. Şu halde ispatlamanın meydana gelebilmesi ve sonucunda bilginin elde edilmesi zorunlu bir orta terimin varlığına bağlıdır (74b27-40).

Olanı araştırdığımızda bir orta terimin olup olmadığını, varlığın niçinini yahut mahiyetini araştırdığımızda ise orta terimin ne olduğunu araştırırız. Ayrıca Aristoteles, varlığı bildiğimizde mahiyeti sorduğumuzu, olayı bildiğimizde niçini sorduğumuz belirtir (89b29-37). Bu sebeple Evans, neden ile niçinin orta terim olması bakımında özdeş olduğunu belirtir (Evans: 466-467). Nesnenin mahiyeti ile olanın gayesini bilmek aynıdır, “tutulma nedir?” sorusu ile “tutulma niçin olur?” soruları özdeşirler. “tutulma nedir? Yeryüzünün güneş ışığını kesmesinden kaynaklı, ayın ışıktan yoksunluğu”, “tutulma niçin olur? Yeryüzü güneş ışığını kestiği için”, binaenaleyh gaye ve mahiyet aynıdır (90a14-30).

Her araştırmada ya bir orta terimin var olup olmadığı yahut orta terimin ne olduğu araştırılır. Şu halde her durumda araştırılan orta terimdir. Olanın yahut varlığın bilinip, niçinini yahut mahiyetini araştırdığımızda orta terimin ne olduğu araştırmasıdır. “ay tutulur mu?” yahut “ay büyür mü?” şeklindeki araştırma nesnenin ne olup olmadığı araştırması, “ay var mı?” şeklindeki araştırma ise mutlak varlık araştırmasıdır. Mutlak varlık “ay”, kendi başına yahut arazi özellik “tutulma”dır. “tutulur mu?” ifadesi “tutulmanın bir nedeni var mı, yok mu?” ifadesine denktir. Nedenin var olduğunu bildikten sonra ne olduğunu araştırırız. Neden varsa, var olduğunu da söyleriz. Orta terim varlığın nedeni yahut kendi başına yahut arazi özelliklerin nedenidir. Ayda olsaydık, tutulmanın olup olmadığını, niçin olduğunu araştıramazdık. O halde olanı duyumsadığımızda orta terim araştırması başlayabilir (89b36-90a15).

Orta terim, nedeni olduğu şeyle aynı anda vardır, daha önce yahut sonra değil. Var olan için var olan bir neden, olanlar için olan bir neden, olmuş olanlar için olmuş olan bir neden, olacak olanlar için olacak olan bir neden, bu nedenlerin hepsi olanla aynı anda vardır. Neden ve nedene bağlı olan nesne birlikte var olurlar yahut var olmazlar. Bir şey olduktan sonra yahut önce neden olmaz, “şu olduysa, o halde bu olacaktır” denilemez (95a36). Neden ve nesnenin meydana gelişini Aristoteles, çizgi ile noktanın bağlılığına benzeterek ifade eder, noktalar gibi ayrımlıdır ancak bölünemezler, iki nokta arasında sonsuz nokta olacağından, olmuş ve olacak arasında sonsuz olay örgüsü söz konusudur. “C olduğunda A olmuştur” ifadesi A ve C arasında sonsuz olay örgüsünün varlığını gerektirir. Oluşmakta olanda sonsuz sayıda olmuş olan mevcuttur. Olmuş olanın ve olacak olanın bağlantılı bir orta terimi olması mümkün değildir. Hatta oluşmakta olan, olmuş olanı içermez. Olmuş olanı, olmuş olan bile içermez. Bunlar birbirleriyle yapışık, bölünemez ve birbirlerinin sınırlarıdır (95a10-96a3).

Ancak burada noktaların önceliği ve sonralığı gibi bir sıralamada vardır; neden, o nedene bağlı olan şeyden önce gelir. “C olduğunda A” ve “D olduğunda C” şeklinde alınırsa, zorunlu

olarak “D olduğunda A” var olur. Tutulmanın nedeni yeryüzünün arada olmasıdır, yeryüzünün arada olmasının nedeni tutulma değildir. Tutulmayı yeryüzünün arada olmasıyla bilen kişi nedeni bilir, çünkü yeryüzünün arada olması tutulmanın tanımındadır. Ancak yeryüzünün arada olmasını tutulmayla bilen kişi, bunun gayesini bilemez (98a35-98b39). Örneğin:

Geniş yapraklılar yaprak dökerler.

Asma geniş yapraklıdır.

O halde, asma yaprak döker.

Burada orta terim, “geniş yapraklı olmak” tır. Asmaların yaprak dökmesinin nedeni geniş yapraklı olmasıdır.

Yaprak dökenler geniş yapraklıdır.

Asma yaprak döker.

O halde, asma geniş yapraklıdır.

Burada ise orta terim, “yaprak dökmek”tir. Ancak asmaların geniş yapraklı olmasının nedeni yaprak dökmesi değildir. Böylece görünüyor ki, orta terim her zaman neden değildir (Evans: 475).

Nedenin var olup olmadığını bilmeyen için nesnenin ne olduğunu bilmek imkânsızdır. Nedenin var olduğunu bildiğimizde ise var olduğunu nasıl biliyorsak, mahiyetini de öyle biliriz. Örneğin; A: “tutulma”, B: “yerin güneş ışığını kesmesi” , C: “ay” olsun. Ayın tutulup tutulmadığını araştırmak, B’nin var olup, olmadığını araştırmaktır. Bir neden varsa A’da vardır. Ancak öncüller doğrudan ise olanı ve nedenini birlikte biliriz, doğrudan değil ise olanı bilir nedeni bilemeyiz. Bu durumda orta terim, B: “dolunayda ve aramızda görünen hiçbir varlık olmadığında ay ışığının gölge üretememesi” şeklinde alırsak, B, C’de ve A, B’de bulunuyorsa, A, C’dedir. Yani, ayın tutulduğunu biliriz, ancak nedenini bilemeyiz. Ayın tutulduğunu bilmemizin akabinde B’yi araştırırız, B, “yerin güneşi kesmesi mi?”, “ayın dönüşümü mü?”, “ayın sönmesi mi?”. A’nın tanımı, tutulmanın yeryüzünün ışığı kesmesi şeklindedir. Eğer bundan başka bir orta terim varsa bu da nedenlerden biri olacaktır (93a5-93b8).

Gözlemci ve nedenle ilgilenenin bilgileri farklıdır; nedenle ilgilenen olanların bilgisini gözden kaçırabilir, bu sebeple tek tek olanların bilgisine sahip olamaz. Farklı bilimlerin işbirliğinde de durum bu şekilde gerçekleşir. Bu duruma Aristoteles hekim ile geometricinin yay şeklindeki bir yaranın geç iyileştiğinin bilgisi örneğini verir; hekim bu yaranın geç iyileştiğini bilir ancak geometrici neden geç iyileştiğini bilir. Aristoteles olana ait çıkarım ile nedene ait çıkarım için örnekle açıklama yoluna gider.

Titremeyen nesne yakındır.

Gezegenler titremezler.

O halde, titremeyen nesne yakındır.

Diğer bir çıkarım ise,

Yakın nesnelere titremezler.

Gezegenerler yakındır.

O halde, gezegenler titremezler.

İlk çıkarım olana aittir ve yakın olmanın nedeni titremek değildir, buradaki orta terim nedene ait değil olana aittir. Ancak ikinci çıkarımda titrememenin nedeni yakın olmaktır, buradaki orta terim nedene aittir. Olana ait ve nedene ait çıkarımlar terimlerin yerleşmesi yönünden farklıdır. Olana ait çıkarımda “gezegenler titremezler” ve “titremeyen nesne yakındır” önermeleri, tümevarış yahut duyum yolu ile kabul edilmiştir, bunlar öncüller değildir. Kıyasın öncüllerle oluşmamasının olana bilgisini verir, kıyasın doğrudan öncüllerle oluşması ise nedenin bilgisini verir (72a12-79a15).

Kendisinden sonra gelen ve önce gelen terimlerden müteşekkil bir terim alalım, bu terimin kendisinden önce gelen terime ilk terim ve kendisinden sonra gelen terime de son terim ismini verelim. Şu halde ilk terim bu terimin nedeni, son terim ise sonucu olacaktır (994a10-15). İlk terim yoksa neden olmayacaktır (994a18). Bu durumda ilk ve son terimler birbirinde ayrı veya aynı olduğu iki durum söz konusu olacaktır. Yani; ilk ve son terimlerin birbirinden ayrı olması durumu için, ilk terimin son terimin nedeni olması, fakat son terimin ilk terimin nedeni olmamasından bahseder. İlk terim ile son terimin aynı olması ise, ilk terimin son terimin nedeni olması, aynı zamanda son terimin de ilk terimin nedeni olmasıdır. Şu halde her zaman başka bir şeyin ortaya çıkacağı şekilde sonsuz bir dizi olması imkânsızdır. Çünkü ya ilk terim son terim için bir aracı olacaktır ki, bu terimin son olması gerekir, ya da ilk terimin yok olması son terim için gerekli olacaktır ki bu da sonsuz olmasını engeller (994a21-994b4).

Her problem her şekilde sonuçlanmaz. Bu sebeple öncelikle elde edilmek istenen sonuca göre, öncüllere bakılarak hangi şeklin kullanılması gerektiğine karar verilir (50a8-10). Her ispatlamanın üç şekilden oluşması zorunludur (41b1-5). Külli müsbet yargılar birinci şekilde bir formda ispatlanırlar. Külli menfi yargılar birinci şekilde bir formda ve ikinci şekilde iki formda ispatlanırlar. Cüz’i müsbet yargılar birinci şekilde bir formda, üçüncü şekilde üç formda ispatlanırlar. Cüz’i menfi yargılar birinci şekilde bir formda, ikinci şekilde iki formda, üçüncü şekilde üç formda ispatlanırlar (42b33-43a4). Şu halde nedene ait çıkarım sadece birinci şekilde yapılır. Çünkü sadece birinci şekilde külli müsbet bir çıkarımda bulunulabilir. O halde bilgi edinmede temel olan birinci şekildir (79a18-32). Bu husus Aristoteles’in bilgi kuramının tümellerle kısıtlı olduğu, bu sebeple kuramının kısır olduğu eleştirilerine tabi tutulmasına neden olmuştur.

Bazı varlıklar özne olarak kullanılmalara rağmen, başka bir özneye yüklenemezler. Örneğin; ‘kallias’, ‘canlı’ ya yüklenemez ancak ‘canlı’, ‘kallias’a’ yüklenebilir. Bu varlıklar doğaları

gereği böyledirler. Duyulur nesnelere neredeyse tamamı hiçbir şeye yüklenemezler. Aristoteles, burada bu varlıkların ilineksel olarak yüklenebileceklerini belirtir ve buna ‘şu beyaz nesne Sokrates’tir’ veya ‘gelen Kallias’tır’ gibi örnekleri verir. Bu tarz yüklemeler sanı açısından değilse ispatlanamazlar. Bu varlıkların, başka varlıklara yüklenmesi ispatlanabilir (43a30-40).

Öncüllerin seçiminde yüklenmeler ile ilgili olarak, öncelikle yüklenilecek varlığın konusu, tanımı ve özellikleri belirlenir. Daha sonra, Varlığın yüklendikleri, yüklenmesi muhtemel olmayanlar belirlenir. Yüklenmesi muhtemel olmayanlar seçilmez. Çünkü menfi yargılar çevrilebildiği için, bahsi geçen varlık ile yüklenenin aynı şey olması olası olacaktır. Bu belirlemeler ispatlamayı kolaylaştıracak ve daha güçlü bir ispatlama olacaktır (43b1-10).

Aristoteles, tümevarışı tanım olarak cüz’iden külliye geçiş (1139b26; 105a13), yapısını ise, tümevarış bir ucun orta terimde olduğunu, öteki uç ile açıklamak (68b15) şeklinde ifade eder. Yani; M, P ve S arasında orta terim olarak alınsın. S vasıtasıyla P nin M ye ait olduğu kanıtlanacaktır. Örneğin;

P: “uzun yaşamak”

M: “safrasız olmak”

S “uzun yaşayan fertler” = “insan, at ve katır”

P, S de olacak ve M de S de olacaktır. M nin S de olmasını çevirerek, tümevarışlık kıyas;

İnsan, at ve katır uzun zaman yaşarlar

Safrasız hayvanlar insan, at ve katırdır

O halde, safrasız hayvanlar uzun zaman yaşarlar

SaP ve MaS o halde MaP

Formunda MaP olduğunun S aracılığı ile kanıtlanması tümevarışdır. Burada S, M ile çevrilip orta terim genişlemeze MaP zorunlu olarak var olur (68b16-25).

İki yüklem bir konuya ait olursa ve terimlerden biri öbürüyle çevrilirse, öbür yüklemde çevrilen yüklem ait olacaktır. Burada S nin genel varlıklardan oluştuğu kabul etmek gereklidir. Çünkü tümevarış var olanların hepsinin sayımı ile başlar. S tek tek öznelerden oluşur ve tümevarışta bütün tek tek öznelerden teşekkül eder (68b29).

Kıyasta, uç terimin orta terimde bulunduğunu orta terim aracılığı ile kanıtlar. Tümevarışta, uç terimin orta terimde bulunduğunu son terim aracılığı ile kanıtlar. Bu sebeple Tümdengeliş ile bilinen bilgi daha bilinir ve daha önce gelir. Tümevarış ile bilinen bilgi ise daha açıktır (68b35-36). Tümevarış, tümdengeliş için gerekli öncülleri teşkil eden ilkeleri sağlar. Böylece tümevarış ile tümdengeliş arasında üstünlük yahut öncelik-sonralık ilişkisi değil, bir ardılık ilişkisi olduğunu söyleyebiliriz.

Aristoteles'in yukarıda verdiği örnekte sayılan hayvanlar tüm safrsız hayvanlardan ibaret değildir (506a21-31; 676b25-28). Şu halde Aristoteles sayımın eşit olmasını değil, şekil bakımından eş olmasını amaçlamaktadır. Çünkü Aristoteles'e göre tümevarış duyuya daha yakın bir yöntem olduğunu hatta duyum olmadan tümevarışın imkânsız olduğunu(81b5) belirtir. Bununla birlikte duyumun külliye bildirmediğini (82b28) söyleyen Aristoteles, külli olana erişmek için cinslerin tek tek ele alınıp sayılamayacağını (80a5) da söyler. O halde duyuya dayanan tümevarış zorunlu bilimin aleti olamaz, yani her bilginin dayanması gereken ilk ve vasıtasız ilkelerin koşulunu sağlamaz.

Ayrıca, ilkelerin bilgisi sonuçların bilgisinden daha önce gelmesi gerekliliği ile ilgili bir takım sorunlar çıkar. Çünkü tümevarışta sonuç olarak ilkelerin bilgisi elde edilmek istenmektedir. Bu ise tümevarışın kapsamını oldukça daraltır. Tümevarışdaki bu eksikliklere rağmen Aristoteles, tümevarışla bilmenin zorunlu olduğunu ve duyumun işte bu şekilde bilgiye kaynak olacağını ifade eder (100b10). Şayet duyum yok ise buna karşılık gelen bilimde zorunlu olarak yok olacaktır (81a38). Orta terim bu süreçte, tümevarış ile tümdengeliş arasında ortaya çıkarak nedeni verir. Bu süreç tamamıyla orta terimi bulmak için vardır. Binaenaleyh tümdengeliş ve tümevarış orta terim için vardır, bu süreçler orta terimi sağlamak adına kuruludur.

Abese irca yöntemi ile kanıtlama tümdengeliş içerisinde bir yöntem, örnekleme (analoji) de tümevarış içerisinde bir yöntem olacağından ayrı bir incelemeye almadık. Bununla birlikte bu yöntemlerin belirlenmesinde kanıtlamanın nasıl yapılacağını belirleyen orta terimdir.

Sonuç

Orta terim, Aristoteles'in mantığının en temel vasıtasıdır, bununla kıyasın hangi şekilde oluşacağı, ispatlamanın hangi yöntemle yapılacağı tespit edilmektedir. Orta terimin elde edilme tarzı bize ispatlamanın yapıp yapılamayacağını, yapılırsa elde edilen çıkarımın bilgi niteliği taşıyıp taşımadığını veren etkidir. Çünkü orta terim, neden olarak alınırsa zorunlu olarak yüklenilecek ve bu sebeple zorunlu bir yargı belirleyecektir ki bu da bilim ve felsefe için ispatlamaların yapılabileceği zemini sağlayacaktır. Dolayısıyla Aristoteles'in mantığı orta terime göre şekillenir.

Aristoteles'in mantığı ile bilgi kuramları arasındaki bağ orta terimdir. Aristoteles mantığını orta terim üzerine oturtmakla, mantığının, varlığın bilgisinin elde edilmesinde bir yöntem olmasını sağlamıştır. Bu durumda, varlığın araştırılması ancak mantıkla ve orta terim üzerine olan araştırmadır.

Aristoteles yorumcularında, özellikle de İslam düşüncesi camiasında, çalışmalar orta terim üzerine yoğunlaşarak, illet kavramı ile gerek felsefe de gerekse de fıkıh alanında uzun ve ciddi tartışmalara yol açmıştır. Bilim dilinin Arap dili haline gelmesi (Celal:288) ile yapısal

değişiklikler meydana gelmemiştir. Aristoteles'teki neden kavramını bazı fıkıh âlimleri ikiye ayırarak illet ve sebep kavramlarını kullanmış, öze ilişkin olan neden illet olarak, araza ait olan neden ise sebep olarak adlandırılmıştır. Bazı âlimler ise bu ayrıma hiç gitmemişlerdir. Aristoteles'te de böyle bir kavrama dayalı ayrıma rastlamamaktayız, ancak bu ayrımı orta terimin zorunlu olarak yüklenmesinde ve kıyasın şekilleriyle bilginin elde edilme sürecinde bulunduğunu gözlemleyebiliriz. Aristoteles'in aradığı orta terimin bu bağlamda illet kavramına denk düştüğü görülür.

Aristoteles'te neden orta terimdir, ancak orta terim nedendir demek doğru değildir. Aristoteles için neden aklın ürettiği bir şeydir, doğa bir neden için hareket etmez. Bilim denilen süreç, doğada gerçekleşen sürecin tam tersine hareket ederek nedeni araştırır. Hâlbuki doğadaki olayların gerçekleşme şekilleri farklıdır. Bu sebeple akıl doğayı kendi formuna uydurma çabası içindedir. Bilginin kaynağı akıldır (100b5-15). Bilgi doğadan topladığımız bir meyve değildir.

Aristoteles'in kurmuş olduğu bu bilimsel süreç aklın formudur. Bu süreç kapalı ve kesin bir döngü oluşturmaz. Tümevarısla ilgili olan kısım içerisinde boşluklar vardır ki bu boşluklar bilimde ilkelerin değişken olabileceğini bu sayede bilimin ilerlemesi ve elimizdeki verilerin gelişmesi vasıtasıyla neden hakkında elde edeceğimiz çıkarımları ve bulacağımız nedenleri değiştirecektir. Bu bize, bazı yorumların aksine Aristoteles'in kurmuş olduğu sistem verimsiz bir yapıda değil, geliştirebilir bir formda olduğunu gösterir. Aristoteles'in mantığının bu kadar uzun süre güncelliğini ve geçerliliğini korumasının sebeplerinden biri de budur.

KAYNAKLAR

Aristotle. (1991). *The Complete Works of Aristotle*. In J. Barnes (Ed.), Princeton University Press, Vol. I-II.

Aristotelis. (1964). *Analytica Priora et Posteriora*. Düzenleyen William David Ross ve Lorenzo Minio-Paluello. Oxford Classical Texts.

—. *Categoriae et Liber de Interpretatione* (1949). Düzenleyen Lorenzo Minio-Paluello. Oxford Classical Texts.

Atademir, H. R. (1974). *Aristo'nun Mantık ve İlim Anlayışı*. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay. 124.

Altıntaş, H. (2002). *İbn-i Sina Metafiziği*. Ankara. Kültür Bakanlığı Yay.

Bolay, S. H. (1993). *Aristo Metafiziği ile Gazzali Metafiziğinin Karşılaştırılması*. Ankara. M.E.B. Yay.

Celal, V. (2012). "Orta Asya'da IX-X Yüzyıllarda Medeniyetin Yükselişine Genel Bir Bakış", *IIB International Refereed Academic Social Sciences Journal*, 3(5), 284-289.

İbn Rüşd. (1991). *Tefsiru Ma Bade't-Tabia*. In Maurice Bouyges (Ed.). Vol. I-III. Beyrut. Daru'l- Maşrik.

Evans, M. G. (1959). Causality and Explanation in the Logic of Aristotle. *Philosophy and Phenomenological Research*, 19(4), 466-485.